

מכירת הבכורה ומערת המכפלה אוצר החכמה

א

ויבז עשו את הבכורה

תלי תלים של רעיונות נאמרו ונכתבו על פרשת מכירת הבכורה ליעקב. הבעיה העיקרית היא, מה היה טיבה של בכורה זו, שיעקב ביקש לרכשה, ועשו שמח להיפטר ממנה. יש אומרים „לפי שהעבודה בבכורות, אמר יעקב: אין רשע זה כדאי שיקריב להקב"ה"¹. אחרים ראו בכך ענין של ירושה. התורה מקנה לבכור זכות

1. לשון רש"י בראשית כ"ה, לא; ראה גם בפירוש הריב"א שם בשם ר' אהרן כהן. המקור לדבריהם הוא במדרש (בראשית רבה ס"ג, יח; במדבר רבה פ"ד, ו), שיעקב אבינו לא יכול היה, כביכול, להקריב קרבן כל זמן שלא היה בכור. ברם, אין אלה אלא דברי דרש, כי אם הסתמך יעקב על הדין שרק בכור (לפני העברת זכות זו ללוויים ולכהנים) יכול להקריב, הרי לא מועילה המכירה. בעל „מדרש הגדול" ביקש לפתור קושי זה ע"י קביעה, שכל זה אמור לאחר מתן תורה, אך לפני מתן תורה מותר היה למכור ולקנות בכורה (בראשית שם). גם הריב"ש בתשובותיו (סי' שכ"ח) דן בנושא זה ומתפלא על קביעה זו, שלפני מתן תורה היה, כביכול, דין אחר. בפירוש המור על התורה מנסה להסביר את הבעיה לפי האגדה (המשל), כי יעקב אבינו נולד, כביכול, מטיפה ראשונה. לפי זה הרי הוא היה למעשה הבכור ולא עשו, לכן הועיל הקנין. אך הוא עצמו דחה רעיון זה, כי הזכות להקריב קרבנות אינה תלויה בעובדה מי נוצר ראשון, אלא ב„פטר רחם", כלומר מי נולד ראשון. שבט לוי בא במקום הבכורים האלה ועד היום פודים „פטר כל רחם". בכור לאב אינו ענין שבקדושה, כי אפילו בן ממזר יורש פי שניים (ראה רמב"ם הלכ' נחלות פ"ב, הי"ב, ע"פ יבמות כ"ב). נוסף לכך, הרעיון שיעקב נולד מטיפה ראשונה הובעה כדחייה בקש לשאלת מטרוניתא (בראשית רבה ס"ג). היום יודעים בבירור, שתאומים אינם נולדים משתי טיפות, אלא משתי ביציות ובמקרה של תאומים זהים, מביצית אחת שהתחלקה לשנים והמשל עם המרגליות בשפופרת (ראה שם ורש"י על אתר) אינו תואם והולם את יצירת העובר (ראה „יהודי מיהו ומהו" פרק „יהודי מיהו" הערה 16; ובספרי „אבולוציה ויהדות" עמ' 290). מענין שהזהר דחה רעיון זה, שיעקב נולד מטיפה ראשונה מהפסוק עצמו: „אי תימא דיעקב טפה קדמאה

ירושה פי שניים² ונוהג זה היה קיים גם לפני מתן תורה לישראל³. לדעתם, התנהל ביניהם משא ומתן על זכות זו. היו גם שאמרו, שכל כוונותיו של יעקב אבינו היו לזכות להיקבר במערת המכפלה ולשם כך ביקש לרכוש את הבכורה. לדעתם, חילק יעקב אבינו את הירושה בצורה כזו: כל הרכוש של הוריהם העריך בשליש אחד

היה לאו הכי, דהא כתיב 'ויצא הראשון' ולא כתיב 'ויצא ראשון'. ובגין דיצחק אתו... (זהר ח"ג, ג"ה, ב; ראה גם שם ח"א, קל"ז, ב; וקל"ה, ב).

החוקוני על אתר אומר, כי מאחר ויעקב ראה שעשו הרג את הנפש, וכהן שהרג את הנפש לא ישא את כפיו, וכל־שכן שלא יעבוד עבודה". בעל, "ספר חסידים החדש" (סי' אלף תתנ"ג) כותב: "כל מי שהיה אז בכור הוא אפוטרופא בבית וכל צרכי הבית עליו, ואחיו מכבדין אותו כמו את האב. וכשראה יעקב שעשו רע, אמר: מוטב שאקנה את הבכורה, שאם יכנס עשו לעשות צרכי הבית יפזר ממון אבינו ללצים ולרעים... ואין הקרבנות ראויים על ידו...". הוא קשר עניינים חמריים בקרבנות, למרות שלפי הדין הם שני מושגים, יש בכור לנחלה ויש בכור לכהונה. מעין גישתו של בעל, "ספר חסידים החדש" נמצא בראב"ע; הרד"ק; רבנו בחיי ובלקח טוב. אך אף לא אחד השיב ומצא תשובה לשאלה, כיצד מועילה רכישת הבכורה? (ראה גם הערה הבאה).

2. ראה בפירוש, "הטור" שם; הרד"ק (שם כ"ה, ל): "...ואמרו כי כן היה המנהג להיות לו מעלה ויתרון בירושה אביו. כענין שציותה התורה על פי שנים וכל זה מכר לו...". לפי בעל מדרש, "לקח טוב", מדובר היה בירושת הארץ ולא בירושת רכוש פרטי: "שהיה לעשו לקבל פי שנים בארץ כנען וקנה אבינו יעקב ממנו" (ראה גם חזקוני לבראשית כ"ה, לב, המזכיר רעיון זה). אולם גם רעיון זה אינו מניח את הדעת. ארץ כנען ניתנה למי שהקב"ה ביקש לתתה (ראה רש"י לפסוק הראשון שבתורה). עובדה היא שיצחק לא ניסה לקנות מישמעאל את זכותו לארץ, הן את חלקו הפשוט והן את חלקו כבכור. אברהם אבינו שילחו ואת כל ילדיו, מסר להם מה שמסר ואת הארץ השאיר ליצחק ולזרעו. ולא כל זרעו, אלא, "כי יצחק יקרא לך זרע" (בראשית כ"א, יב). כשם שישמעאל אינו בכלל זרעו של אברהם, כך, "אין עשו בכלל זרע יצחק" (גדרים ל"א, א; ירושלמי שם פ"ג, ה"ח). ועוד, האפשר לקנות את ארץ ישראל או אפילו חלק ממנה בעד, "נזיד ערשים"? האין זה מקח טעות?

3. בין מפרשי המקרא יש הרוצים לפרש גם את דברי יעקב לבניו (בראשית מ"ט, ג—ד), כענין של העברת זכות הבכורה, לרשת פי שנים, מראובן ליוסף (ראה אבן עזרא שם; ספורנו שם; הרשב"ם שם ועוד). אולם, מפשטות הדברים לא נראה כך. בהרבה מדרשי חז"ל מודגש, כי ראובן נשאר בכור גם לאחר ברכת יעקב לבניו ולאחר פטירתו (ראה תנחומא ישן ויחי י"א; שם ויצא י"ג; מדרש אבכיר שם). בבראשית רבה (צ"ח, ה) מביא שתי גישות, אחת לשבח ואחת לגנאי, שכביכול, נלקחה ממנו הבכורה (ראה, תוספת ברכה" לר' ברוך אפשטיין, בראשית כ"ה, לא, עמ' 205; שם דברים כ"א, יז, עמ' 164—165).

ברם, הנכון הוא, שלא רק בכורה אינה נתפסת בקנין, אלא גם ירושת פי שניים בנכסי אביו אין הבכור זכאי למכור: "מה שאירש מאבא מכור לך — לא אמר כלום" (בבא מציעא ט"ז, א) וכך היא ההלכה (ראה מושב זקנים בעלי תוספות, בראשית כ"ה, לג שעמדו על כך). אמנם ב, בעל הטורים הארוך" על התורה הציע פתרון בשם אביו הרא"ש, דאם נשבע לו המוכר חל המכר גם על דבר שלא בא לעולם, אולם על כך אמר הריב"ש, "ולאו הרא"ש והטור חתימי עלה" (שו"ת הריב"ש סי' שכ"ח) ואין ההלכה כך. יש שרצה להעלות רעיון, שאולי לפני מתן תורה היתה כך ההלכה (ראה, "המעין", כ"י,

בלבד ואת מערת המכפלה — בשני שלישים. הוא נתן לעשו לבחור באיזה חלק שהוא רוצה. לאחר התייעצות עם ישמעאל דודו, החליט עשו לקחת את הרכוש ולהשאיר ליעקב את מערת המכפלה.⁴

ברם, כשאנו מנסים לשחזר את המאורעות, קשה לקבל את ההנחות האלה. אמנם תקופה קצרה לאחר יציאת מצרים נקבע, כי עבודת הקרבנות תיעשה ע"י הבכורים, אולם לפני מתן תורה לא היה קיים נוהג זה. אצל שבטים פרימיטיביים נהגו להקריב את הבן הבכור כדי לעורר את האלוהות להגנה או הצלה בשעת חירום.⁵ על כגון

אח"ח 1234567

ג"ב, עמ' 57), אך אין לו על מה לבסס רעיון זה. שבע מצוות בלבד חייבו לפני מתן תורה.

עזרא הסופר כבר התלבט מה היה טיב העברת הבכורה מראובן ליוסף. הוא תיאר זאת במשפט מעורפל מאוד בספר דברי הימים (א, ה, א) : „ובני ראובן בכור ישראל, כי הוא הבכור ובחללו יצועי אביו גיתנה בכורתו לבני יוסף בן ישראל (אך מיד הוא מעיר, שלא בהעברה ממשית מדובר) ולא להתייחס לבכורה. כי יהודה גבר באחיו ולנגיד ממנו (אעפ"כ) והבכורה ליוסף". ברם, למרות הערתו זו, שבכל זאת הועברה הבכורה, כלומר, חלק ממנה ליוסף, הוא ממשיך, תוך כדי דיבור, לכנות את ראובן — בכור : „בני ראובן בכור ישראל, חנוך ופלוא...” (שם פסוק ג). רש"י והרד"ק מסבירים שמדובר בהעברת חלק מהבכורה ליהודה וחלק לבני יוסף, אולם הם גמנעו מלפרש ולהסביר מדוע בהמשך הדברים הוא מכנה שוב את ראובן בתואר „בכור” (ראה „יציאת מצרים ומתן תורה” עמ' 345 הערה 42).

4. ראה להלן הערה 17.

5. ראה מלכים ב, ג, כז ; ראה גם יהושע ו, כז ; מלכים א, ט"ז, לד ; מיכה ו, ז. בתקופות קדומות התפשט נוהג אכזרי, להקריב ילדים לאלילים שונים, כגון העברת ילדים ב„מולך” וכדומה.

בחפירות בארץ ישראל נתגלו שלדי ילדים בכדים, דבר המעיד על מנהג הקרבת ילדים אצל הכנענים (Martí: „Religion of the O.T.”, p. 84). בין החוקרים היו כאלה שבשוש אופן לא הסכימו להסתגל לעובדה שבעת שאבות אבותיהם של יהודים, שגואי נפשם, הפיצו את האמונה המונותאיסטית, עסקו אבות אבותיהם שלהם בפולחן הברברי של עם בני ישראל, בשעה שהיו שטופים בפולחן אלילי, היו לפחות חלק מהם שנמשכו אחר מנהג אכזרי זה והקריבו את ילדיהם ואף גיסו לשם כך לסלף כוונת כמה פסוקים. הקרבת ילדיהם לאלי עץ ואבן (שטאדה, ליפפרט). הם הפריחו רעיון, שכביכול, גם שהתורה, כביכול, דרשה זאת, בעוד שהנביא צווח ככרוכיה „...לשרוף את בניהם ואת בנותיהם באש, אשר לא צויתי ולא עלתה על לבי” (ירמיה ז, לב). אפילו מבקר מקרא מבית-מדרשו של דה-ויטה, הודה, כי דת ישראל לא ידעה מעולם חוק של הקרבת קרבן בכור אדם (Ewald: „Geschichte des Volkes Israel”, Göttingen, II, 2, 5, 7). ועוד רבים כמוהו הודו בכך (ראה „תולדות ההלכה”, לטשרנוביץ, כ"א, עמ' 236 הערה 2 ; ראה גם „תולדות ישראל” לר' זאב יעבץ, ח"א, מוצא דבר י"ח בענין הקדשת בכורות לעבודת בית המקדש, שלדעתו, רק משה רבנו הקריב פעם אחת בתור בכור ממחרת יום מתן תורה, ראה שמות כ"ד, ד ואבן עזרא שם).

במאה ה-3 הקריבו קרבן ארם להורדת גשם, כדבר מוכן ומועיל (ראה עבודה זרה ג"ה, א).

הסלויים עבדו לאליל פרוץ (פ סגולה) עד לקבלת הדת הנוצרית בסוף המאה ה-9. הם

דא בוודאי לא ניהלו משא ומתן. הקרשת הככור לעבודת אלוקים נבעה מהמאורעות שאירעו בימי יציאת מצרים. עובדה היא, כי קין והבל הקריבו קרבנות, אף כי רק אחד מהם היה בכור. ^{אוצר החכמה} כיוצא בזה נח, שם בנו, אברהם אבינו, ועוד. זאת ועוד, אם הקרבת קרבנות שייכת לבכורים בלבד, הרי לא ניתן לרכוש זכות זו תמורת כסף. היכול איש מישראל לרכוש זכות „כהונה“ מכהן? ואם בירושה מדובר, הרי יצחק עדיין חי, כיצד העז יעקב לרצות לרשת את אביו בעודו בחיים? ועוד, האם עשו חסר דעה היה, כי ימכור ירושה תמורת נזיד עדשים? * עכ"פ לא ניתן לבזות „בכורה“ כזו. גם הרעיון בדבר הענין שגילה יעקב אבינו במערת המכפלה אינו משתלב בסיפור התורה סביב מכירת הבכורה. כי מהי הטענה: „הנה אנוכי הולך למות, ולמה זה לי בכורה?“, אם הולך הוא למות הרי בעיית מערת המכפלה, היא

הקריבו לו קרבנות אדם עד שעלה לשלטון רוריק ראש-שבט סקנדינבי בשנת 862. בתקופתו (הוא שיתף את אחיו בשלטון) קמה פעם שעורריה, כאשר משפחה ניסתה להגן על אחד מבניה, עליו נפל הגורל להקריבו לאיל פרון. המשפחה ניצחה במאבקה ואז התעורר העם נגד נוהג אכזרי זה. זה גם גרם להחליף את דתם בנצרות. בהודו — המתיימרת לא אחת לתקן את העולם — מצויים עד ימינו כיתות ה„מצליחות“ מידי פעם להקריב קרבן אדם לאילילים דמיוניים שונים (ראה פרק עקדה אות 3 וצרף לעניננו כאן). *5 הרשב"ם (ל"ד) ביקש כנראה ליישב קושיה זו ואומר, שיעקב שילם לעשו גם כסף רב והעדשים היו רק נמר המקח. בעקבותיו אומר הספורנו, שהעדשים שימשו רק כקנין חליפין. ברם, אין לכך כל רמז במקרא. ר' אברהם אבן עזרא טוען לעומת זאת, כי ירושת יצחק לא היתה שווה אפילו נזיד עדשים. לדעתו העני יצחק והיה מחוסר כל והוכחה לכך, שנזקק לצייד בנו כדי להחיות את נפשו ואף יעקב יצא לדרך בעירום ובחוסר כל, כי ביקש מהשם „ונתן לי לחם לאכול ובגד ללבוש“ (שם). הרמב"ן דחה את דבריו בחריפות ומכנהו „עיוור עיני שכלו“, כי יצחק היה עשיר כל ימיו. הוא נזקק לצייד בנו כדי לעורר את נפשו לברכו. ליעקב לא נתנו כסף לדרך כדי שלא לסכנו להיהרג ע"י שודדים. אולם גם אם נקבל את דברי אבן עזרא, שיצחק איבד את עושרו הרב, אין מקום לסברה שהעני עד כדי כך שירושתו לא היתה שווה יותר מ„נזיד עדשים“. עובדה שרבקה שלחה את יעקב „אל הצאן“ לקחת „משם שני גדיי עזים טובים“ (כ"ז ט). יצחק ביקש כנראה שעשו יצוד בעל חיים מסויים שהוא אהב. רבקה הדגישה זאת „ואעשה אותם (הגדיים) מטעמים לאביך כאשר אהב“ (שם י').

ר' אליעזר הרופא מביע רעיון בספרו „מעשי ה'“, שיש בו אמנם משום ישוב הקששים, אך אין הוא מופיע בסיפור המקראי. לדעתו היתה קדושת הבכורה בימים ההם כרוכה בהכרה באדנות ה' על הבריאה ובאמונה בבריאת בראשית. על סמך תפיסת עולם זו נתקנו אחר כך כל ראשית (החלה, ראשית הגז, הבכורים ובמובן אחר — ערלה וכדומה) לאלוקים. גם הבכורה סימלה ראשיתו של העולם ובריאתו. עשו שכפר בעיקר הפגין את כפירתו במכירת הבכורה בנזיד עדשים. יעקב ביקש בקנייתו את הבכורה להפגין את אמונתו בבריאה ובבוראה.

ר' יעקב מעקלנבורג מציע פתרון אחר לקושי זה. לדעתו לא יעקב יזם את העיסקה אלא עשו הציע את מכירת הבכורה תוך התלוצצות ולעג עליה. יעקב הציע לו לקנותה ממנה לפי הערך שעשו מעריכה „כיום“, כלומר במעמד זה.

הבעיה הבווערת והמעניינת ברגע זה ומן ההגיון שצריך לבחור במערת המכפלה. מה יוסיף לו הרכוש לאחר מותו? זאת ועוד, עשו לא הכחיש מעולם את מכירת הבכורה ואף לא ניסה לבטל מכירה זו⁶, אך את מכירת זכותו במערת המכפלה ניסה להכחיש ואף שילם בחייו על אודותיה⁷.

לאור הדים של גרעיני מאורעות שגשתמרו באגדות חז"ל שונות, תוך שילוב סיגנון הסיפור בתורה, יש מקום להציע הסבר מקורי לפרשה זו. תחילה נצטט את הסיפור בלשון המקרא:

„ויגדלו הנערים ויהי עשו איש יודע ציד, איש שדה, ויעקב איש תם יושב אהלים. ויאהב יצחק את עשו כי ציד בפיו ורבה אוהבת את יעקב. ויזד יעקב גזיד, ויבוא עשו מן השדה והוא עייף. ויאמר עשו אל יעקב: הלעיטני נא מן האדם האדם הזה, כי עייף אנוכי, על כן קרא שמו אדום. ויאמר יעקב: מכרה כיום את בכורתך לי. ויאמר עשו: הנה אנוכי הולך למות, ולמה זה לי בכורה? ויאמר יעקב: השבעה לי כיום וישבע לך, וימכור את בכורתו ליעקב. ויעקב נתן לעשו לחם וזייד עדשים ויאכל וישת ויקם וילך, ויבז עשו את הבכורה“ (בראשית כ"ה, כז—לד).

גוסף לבעיות שהזכרנו, קשה להבין את יחסו של יעקב לאחיו החוזר מן השדה עייף, צמא ורעב ומבקש אוכל לשבור את רעבונו. במקום להגיש לו מיד אוכל לשבוע. שתיה לרות את צמאונו והצעה אדיבה לנח מדרכו, כפי שהגימוס מחייב אפילו לגבי איש זר ולא כל-שכן לגבי אח, פתח יעקב במשא ומתן לעריכת חוזה עסקי „רציני“ של מכירת בכורה. מן ההכרח, איפוא, להניח שקיים קשר בין מצבו של עשו באותו יום ובאותו מעמד ובין ענין „הבכורה“⁸.

הבה נעיין בסיפור התורה שלאחר ביצוע העיסקה: „ויאכל וישת ויקם וילך, ויבז עשו את הבכורה“. נשאלת השאלה, מדוע לא ביזה אותה מיד והמתין עד שעזב את יעקב? מנין ידוע לנו מה עשה לאחר שעזב את בית יעקב? גם מבנה הפסוק „הלעיטני נא מן האדום האדום הזה, כי עייף אנוכי, על כן קרא שמו אדום“ אינו

6. להלן נצטט את האגדה שבמסכת סוטה, שהוא הודה במכירת הבכורה. גם בתורה זה נזכר כבדרך אגב, כשעשו מתלונן „את בכורתי לקח“ (בראשית כ"ז, לו). ר' אליהו מזרחי (בפירושו לרש"י שם) ובעל „מנחה בלולה“ כבר עמדו על כך, שעשו לא ניסה לבטל מכירת הבכורה. נשאלת השאלה מדוע?

7. ראה להלן באגדה שבמסכת סוטה.

8. ר' משה די-ליאון (מפרסם הזהר) כבר עמד על שאלה זו. הייתכן — הוא שואל — שאח לא יחמול על אחיו? „ויש לנו ללמוד שהקב"ה נתרעם על בני ישמעאל לפי שלא נתנו מים לבני ישראל... ובכאן כשראה יעקב לעשיו אחיו רעב וצמא לא חש בלבו לחמול עליו עד שלקח את בכורתו? וזה אינו ראוי לצדיק כמותו“ (שו"ת ר' משה די ליאון, מהדורת י. תשבי, עמ' כ"ג, 90, פורסם ב„קובץ על יד“, תשי"א). הוא ניסה לתרץ את הקושי בהסברים של „קליפות“ ובדרך מיסתורין. ברם, אין לנו עסק בנסתרות, תורת ישראל גלויה וניתנת להבנת בצורה ברורה ומובנת. ראה השמטה בעמ' 140.

מובן. מי קרא ואת מה קרא „אדום“ ? האם בשל אמרו „עייף אנוכי“ יש מקום לקרוא לו (או לעדשים — המאכל שהכין יעקב כפי שמסתבר בהמשך הסיפור) „אדום“ ? זאת ועוד, לשם מה הדגיש עשו פעמיים „האדום האדום“ ולא הסתפק בפעם אחת ? דברו אל אביו („יקום אבי“) לא השתמש בביטויים „גימוסיים“ כגון „גא“ כפי שעשה זאת כאן.

עלינו לשחזר, איפוא את המאורעות ואת היחסים שבין שני האחים ובינם למשפחו- תיהם, כפי שנשתמרו באגדות, על רקע המנהגים המקובלים בימים ההם. כידוע מסיפורי התורה, לקח יצחק אביהם את רבקה בת בתואל, אחות לבן הארמי לו לאשה. רבקה עזבה את בית אביה שבפדן ארם והקימה את ביתה בבאר שבע שבא"י. במשך הזמן נולדו לה שני בנים — עשו ויעקב. גם אחיה לבן הקים משפחה ונולדו לו בנות. כנהוג בזמנים קדומים (גם בתקופות מאוחרות יותר) הועידו ההורים את ילדיהם, ביחוד את בנותיהם, מיד עם היולדם, או זמן קצר לאחר מכן לבני זיווגם. משפחה זו לא היתה יוצאת מהכלל ואף היא הועידה את שתי בנותיה לשני בני רבקה. ואכן מספרת האגדה, כי עיני לאה היו „רכות“ מרוב בכי על גורלה ליפול בידי עשו, ששמועתו היתה רעה.⁸

האגדה יודעת גם לספר, כי בו ביום חזר עשו רעב ועייף לאחר שבעל נערה מאורסה והרג אדם⁹, שכנראה נלחם בו קשה. עשו אהב לעשות את מעשיו „הטובים“ בפומביות ובחברותא (גם בימינו ידועים מקרים רבים של „אינוס בצוותא“). הוא לא הופיע אז לבדו, אלא בלוויית כנופיית פריצים עמם התחבר¹⁰.

לאחר שהשתולל, ערך אורגיות וסיפק את תאוותו הסאדיסטית ברציחת אדם, הוא קפץ עם חבורתו לביתו — בית הזריו — במצב של טשטוש חושים. הוא לא ניסה להיזכר ולהתעמק כיצד קוראים למאכל שיעקב עסק בהכנתו. הוא הצביע עליו

8. „שהיתה שומעת על פרשת דרכים בני אדם שהיו אומרים : שני בנים יש לה לרבקה, שתי בנות יש לו ללבן, גדולה לגדול וקטנה לקטן. והיתה יושבת על פרשת דרכים, ומשאלה : גדול מה מעשיו ? (ענו לה :) איש רע, הוא מלסטם את הבריות. קטן מה מעשיו ? איש תם יושב אהלים. והיתה בוכה עד שנשרו ריסי עיניה“ (בבא בתרא קכ"ג, א). „היו אומרים : כך היו התנאים ; הגדולה לגדול...“ (בראשית רבה ע, טו ; ראה גם הערה 13).

9. „באותו היום בא על נערה מאורסה, והרג את הנפש, וכפר בעיקר...“ (בבא בתרא ט"ז, ב). בעלי המדרש הוסיפו שהיה זה ביום פטירת סבו אברהם אבינו וקבורתו (בראשית רבה ס"ג ; תנחומא ישן תולדות ג, ועוד).

10. „ויאכל וישת, הבנים עמו כת פריצים...“ (בראשית רבה ס"ג, יט ; תנחומא ישן תולדות ד, מדרש אגדה ועוד).

ואמר: „הלעיטני בא מן האדום האדום הזה, כי עייף אנוכי“¹¹. התורה הזכירה את עייפותו, כדי להדגיש מדוע לא קרא למאכל בשמו אלא בשם צבעו, „אדום“, וגם להצביע בעקיפין על מצבו. אין פלא שיחד עם בטויים מעורפלים הפליט גם ביטוי נימוסי, שמעולם לא השתמש בו בעת פקחותו.

בראות יעקב אבינו את אחיו במצב מכיש זה, חשכו עיניו. במוחו עברה מחשבה, הגנה מלבד היותו אחיו, עשוי הוא להיות גם גיסו, כך שלעולם לא יפרדו. הוא אף ריחם על לאה שלא פשעה ולא חטאה, שתצטרך לסבול ממושע זה. הוא החליט על אתר לנסות להרחיקו ממנו וממנה עד כמה שניתן הדבר ואמר: „מכרה כיום את בכורתך (הבכורה המיועדת לך) לי“. עשו לא רצה להעליב את לאה בת דודו ^{אוצר החכמה} בנוכחות יעקב ומשפחתו. הוא ניסה להסביר את עצמו, מדוע הוא מוכן למכור אותה ולא לשאתה לאשה ובתמימות מעושה אמר: „אנוכי הולך למות (אני צייד ובכל רגע חיי בסכנה) ולמה זה לי בכורה“, למה לי לשאת על צוארי עול אשה ולסכן את שלומה? אך רק יצא משם „ויבז עשו את הבכורה“ בפני תבורת השותפים לפשע. בפניהם הוא לעג לה והסביר את הסיבה האמיתית מדוע הוא ויתר עליה.

לאה עדיין תיגוקת היתה

עלי להקדים תחילה, שמשום מה ראתה התורה לנכון לציין נקודות ציון מסוימות לזמני מאורעות. אלה הם תאריכים מוחלטים שבעזרתם ניתן לערוך חישובים שונים. כל יתר ציוני הזמנים שבאגדות, שאינם נובעים מהזמנים המוזכרים בתורה, אינם אלא השערות ואין כל מניעה מלהניח הנחות אחרות. למשל, על עקדת יצחק חלוקות הדעות, באיזה גיל היה אז יצחק, החל מגיל שנתיים, 5, 8, 13, 26 ועד גיל 37 הוצעו כזמן הנכון לעקדתו. כיוצא בזה ביחס לגילן של רחל ולאה, זמן לידתן ומותן. אחד מקדים והשני מאחר. הצד השווה ביניהם, שהן היו צעירות מיעקב ועשו בכ-60 שנה¹². אולם הם לא שמו לב, שאם כן הן גולדו ללבן בהיותו למעלה מגיל 100.

11. ראה רש"י על אתר, כי עשו קרא „במהירות“ אדום – אדום. הרמב"ן אומר, כי „עשו לא ידע מה הוא“. האברבנאל סובר, כי מרוב עייפות לא היה משער מה היה הנזיד. לדעת המפרשים הוא קרא את הנזיד „אדום“ על שם מראהו. מתקבל יותר על הדעת, כי היתה כאן, מה שמכונה בפנינו, „טעות פרוידיסטית“. כה רבות עסק באותו יום ב„דמים“ תרתי משמע, שראה בכל דבר אדום.

12. לפי „סדר עולם רבה“ (פ"ב) הן גולדו בעת שיעקב היה בגיל 63, דהיינו ב'קע"א/2.171 לבריאתה. לפי דעה אחרת גולדה רחל בשנת 2.161 ולאח שנתיים אחריה (ראה „סדר הדורות“, עמ' 48 טור ב), דבר שאיגו מתקבל על הדעת, כי לאה לא היתה צעירה מרחל. הוא מביא שם דעות, כי הן גולדו ב"2.163; 2.164 ואף בשנת 2.180 (שם עמ' 49). ראה רכנו כתי בפירושו לתורה (בראשית כ"ט, יא–טו), כי בשל צעירותה של רחל (היתה,

הוא היה מבוגר מרבקה והיא היתה קרובה לגיל 100 כשבניה הגיעו לגיל 60 ומעלה. כך שיש מקום להשערות נוספות, שרחל ולאה נולדו שנים רבות לפני כן. יש מקום להניח, שבשעה שעשו השתולל בחוץ, הגיעה לבית יצחק הבשורה כי ללבן נולדו שתי בנות והוא יעדן ליעקב ולעשו¹³. יעקב אבינו היה מוכן להמתין עד שאחת מהן תתבגר, אך הוא רצה למנוע מגיסתו ליפול בידי עשו אחיו. הוא הציע לו לוותר עליה תמורת נזיד עדשים. עשו כבר לא הסתפק באשה אחת ובאשה משלו, אלא לקח מכל הבא ליד. בשמעו את בקשת יעקב לוותר על תינוקת בת-יומה או בת-שנה, הוא שמח על ההצעה ואמר: „אנוכי הולך למות ולמה זה לי בכורה“, האם יכול אני להמתין כה הרבה זמן, הרי בינתיים אני אמות. בצאתו מביתו הוא השמיע את הערותיו הלגלגניות על התינוקת בת יומה „ויבו עשו את הבכורה“, כי אף אם היתה מבוגרת במקצת מרחל (ישנן דעות שהן נולדו משתי אמהות), עדיין תינוקת היתה.

בשל כך לא עלה כלל על דעתו לבטל או להתחרט על המכירה. הוא לא התכחש לה, כי לא היה לו ענין בה. במשך הזמן, כאשר לאה גדלה והתבגרה, החל יעקב חושש מתגובתו של עשו.

נעלה שוב רעיון מקורי שיבהיר פרשה נוספת במסכת היחסים שבין יעקב לעשו.

„והיה המחנה הנשאר לפליטה“

התורה מספרת, שכאשר נודע ליעקב, שעשו אתיו הולך לקראתו:

„ויירא יעקב מאד ויצר לו, ויחץ את המחנה אשר אתו ואת הצאן ואת הבקר והגמלים לשני מחנות. ויאמר: אם יבוא עשו אל המחנה האחת והכהו והיה המחנה הנשאר לפליטה“ (בראשית ל"ב, ח-ט).

לדעתו, בת המש) לא חשש לבן לשלחה לבדה לרעות את הצאן. על לאה שהיתה מבוגרת יותר, הוא פחד שלא יתעללו בה. אולם אם היתה כה קטנה שלא היה חשש שיתעללו בה, כיצד יכלה להיות רועה? לפי בעל „סדר עולם רבה“, שם, הן היו בגיל 22.¹³ „כיון שילדה רבקה עשו ויעקב, נולדו ללבן שתי בנות לאה ורחל. שלחו אנרות אלו לאלו והתנו ביניהם כדי שיטול עשו את לאה ויעקב את רחל...“ (תנחומא ישן ויצא, יב; ראה לעיל הערה 8). בהמשך האגדה (שם) נאמר, כי יעקב פחד מעשו שלא יפיע לדרוש את ארוסתו, לכן הוא ביקש לשאת את רחל דוקא.

ייתכן, שמיד במשא ומתן בין יעקב ללבן בענין רחל בתו הקטנה, רמז לבן, שהוא מתכוון ללאה ולא לרחל. יעקב אבינו לא הבין את דיבורו המעורפל: „ויאמר לבן: טוב תתי אותה לך מתתי אותה לאיש אחר“ (שם כ"ט, יט). לא דובר כלל כאן על איש אחר. די היה ללבן לומר: „טוב“, כלומר שמסכים לתנאי של יעקב. אך לבן דאג לגורל בתו והפליט, שהוא מעדיף לתתה ליעקב מלתת אותה לאיש אחר — עשו.

בהמשך תפילתו אמר יעקב:

„הצילני גא מיד אחי מיד עשו, כי ירא אנוכי אותו פן יבוא והכני אם על בנים” (שם יב).
 ארבע נשים היו ליעקב אבינו, ומכולן היו לו בנים, אך ראה זה פלא, הוא מפתח פן יכה „אם על בנים”. ומה בנוגע ליתר האמהות? להן אין מה לחשוש? מדוע? אין גם אפשרות להגנית, שדאגתו היתה נתונה אך ורק לרחל, אותה אהב מכל נשיו. אי־אפשר לכנות אותה „אם על בנים”, כי בנימין טרם נולד והיה לה בן אחד בלבד. כאן אנו נתקלים בשני דיוקים נוספים:

- (א) ההדגשה „מיד אחי מיד עשו” ואילמלא היה אחיו, היה המצב טוב יותר?
 (ב) צריך היה לכתוב „אם יבוא עשו אל מחנה אחת והיתה השניה לפליטה”, כאן הודגש „המחנה האחת” ב־ה' הידיעה, כאילו ברור לאיזה מחנה יפנה עשו.
 (ג) כל פרשני המקרא, החל מתכמי התלמוד, מתלבטים „אדם שהקב”ה הבטיחו היה

ירא ומפחד?”¹⁴
 אה”ח 1234567

14. מכילתא בשלח, מסכת דעמלק פ”ב; תנחומא בשלח כ”ח; אסתר רבה, ו, יא ועוד. בספר „האמונה והבטחון” המיוחס לרבנו בחיי בן ר' אשר (ריפמן, המגיד, שנה 1861) או לרמב”ן נאמר, שיעקב לא פחד שמא יכה עשו את בניו, שהרי הובטח כבר שיישמר ושמירה זו כוללת שלא ימותו בניו בחייו. אלא שיעקב דאג לרכושו, כי על כך לא הובטח. אולם קשה לשלב רעיון זה בפשוטו של מקרא. בפסוק נאמר מפורשת „אם יבוא עשו אל המחנה האחת והכהו”. אגב ב„רבנו בחיי” על התורה, הוא מפרש אחרת, שיעקב דאג בעיקר להציל את לאה ורחל וילדיהן (ראה „הקבלה בכתבי רבנו בחיי בן אשר”, עמ' 11, הרוצה להוכיח מכאן, שרבנו בחיי לא חיבר את הספר „האמונה והבטחון”). אולם גם זה אינו מתקבל על הדעת, כשחיי אדם נתונים על כף המאזנים לא יעדיף אב בנים אחדים על פני אחרים. הרמב”ן בפירושו לתורה טוען, כי בשל הבטחה זו של הקב”ה, ידע יעקב שלפחות מחנה אחת יינצל.

האבן עזרא סבור שחששו של יעקב לא היה על רכושו אלא על גשותיו וילדיו, כי ההבטחה התייחסה רק אליו. הרמב”ן אינו משלים עם כך שההבטחה אינה כוללת הגנה גם על משפחתו.

החזקוני אומר כי עיקר פחדו של יעקב היה הספק בלבו על כוונותיו של עשו, אם הוא הולך לקראתו מתוך כוונות טובות או רעות.

ר' יוסף בכור שור מרחיב את הרעיון ואומר, אילו ידע שכוונתו לרעה היתה לו ברירה לברוח. אולם אם כוונתו של עשו לטובה, הרי דוקא הבריחה עלולה לעורר את רוגזו ולהפכו לרע. חוסר הידיעה כיצד לנהוג הוא אשר הטרידו.

ר' חיים ז' עטר דן אף הוא באותו רעיון מבלי לדעת שכבר דנו בו. אך הוא מרחיבו במובן מסויים גם למחנהו של עשו. לדעתו, עשו עצמו הלך בכוונה טובה ולעומתו מאות איש הלכו בכוונות רעות. יעקב אבינו התלבט (במקום לברוח, כפי שהציעו הקודמים, הוא דן בכלי מלחמה) אם לצאת לקראת עשו חמוש בכלי זיין, אך אם כוונתו לטובה עלול חימוש זה לעורר את עשו לקרב. הפתרון שיעקב מצא הוא „ויחץ”, כלומר: „חצה את העם חצי הראשון מראים פנים אהבה וחיבה כאח לאחיו וחצי מחנהו מוכן ומזויין” („אור החיים” לפסוקים ל”ב, ז—ח).

(ד) יש כאן עירוב מינים של לשון זכר ונקיבה ממש בנשימה אחת: „אם יבוא עשו אל המחנה האחת והכהו והיה המחנה הנשאר לפליטה“. לא די בכך שתחילה אומר „המחנה האחת“ ולאחר מכן „המחנה הנשאר“, אלא מיד אחר השימוש בלשון נקיבה „האחת“ הוא אומר „והכהו“ בלשון זכר במקום „והכה“. אמנם נכון, שהביטוי „מחנה“ הוא דו-מיני (ראה רש"י על אתר) אך כאן כל הפסוק נאמר בלשון זכר פרט ל„האחת“ הידועה.

הובע רעיון שביטוי „מחנה“, המתייחס לחניה ומנוחה וכדומה, נוטה ללשון נקבה; ואילו במחנה צבא המורה על אנשי מלחמה, נוטה הביטוי ללשון זכר (תוספת ברכה על אתר). ברם, כאן הרי מדובר באירגון מחנות למלחמה. (ה) ממה נבע בטחונו של יעקב שהוא יכה רק את „המחנה האחת“ והשניה תישאר לפליטה? רש"י ניסה לתרץ זאת באמרו, כי ילחם עמו. אולם אם כן מדוע לא יילחם עמו מיד, בטרם יכלה את המחנה האחת? מניין לו הבטחון שינצח במלחמתו על המחנה הנשאר?

לאור דברינו תובן גם פרשה זו. יעקב אבינו פחד, שמא מתחרט כעת אחיו על „מכירת“ ה„בכורה“. אמנם הקב"ה הבטיחו שאין לו ממה להתיירא, אך לא לעצמו פחד ואף לא ליתר נשיו, שהן שלו והיו מיועדות לו מלכתחילה. לא כן ביחס ללאה שהיתה מלכתחילה מיועדת לעשו וחשב שעליה אולי לא חלה ההבטחה. הוא החליט איפוא, לחלק את הכל לשני מחנות. לא היה בלבנו צל של ספק, שעשו יפנה אל „המחנה האחת“ בה נמצאה לאה ו„המחנה הנשאר“ עם שלוש גשותיו וילדיהם.

בספרי חסידות (ראה גם מלבי"ם על אתר) מסבירים, כי אכן הפחד חרף הבטחת ה' הוא אשר הטריד את יעקב אבינו. „ויצר לו“ על אשר „ויירא“. הרעיון הוא יפה, אך השאלה היא אם הוא משקף את המציאות. יעקב אבינו לא היה היחיד שפחד למרות הבטחת ה'. עשרות דוגמאות כאלה ישנן במקרא.

ר' יצחק עראמה בהקדמתו לפרשת וישלח („עקדת יצחק“) דן באריכות בנושא זה ומביא הוכחה משמואל הנביא, שחרף הבטחת ה' הוא פחד והקב"ה אף השיאו עצה כיצד להוליכם שולל: „עגלת בקר תקח בידך ואמרת לזבוח לה' באתי“ (שמואל א, ט"ז, ב). כיוצא בזה דוד המלך, ששיחק תפקיד של משוגע כדי להינצל ולא סמך על ההבטחה. כי האדם חייב לעשות את כל אשר בידו ורק לאחר מכן עליו לסמוך על ההשגחה. במדרש אף נאמר שגם משה רבנו פחד חרף ההבטחה. אם נאמר „אל תירא אותי“ (במדבר כ"א, לד), „למי אומרים אל תירא? — אלא למי שהוא מתיירא“ (בראשית רבה ע"ו, א).

הבטחת ה' אינה מעין שטר בנקאי שאפשר להציגו כל עת לגוביינא. ולא חשובה הסיבה לכך, אם „שמא יגרום החטא“, כלומר, כל הבטחה היא על תנאי, או שההבטחה היא רק אם אדם עשה את המוטל עליו בצורה הגיונית וטבעית. עכ"פ גם במקום שיש הבטחות, עולם כמנהגו נוהג.

ישארו בוודאי לפליטה. הוא הדגיש, „הצילני נא מיד אחי“, כי כל הבעיה נבעה מכך שהוא היה אחיו ולו נועדה אחות אשתו הבכירה. יעקב אבינו התכוון גם למלחמת מגן על לאה וילדיה. אולם במלחמה אין לדעת את התוצאות ולא רצה לסכן את יתר נשיו וילדיו, לשוא. לא על מחנה מדובר אלא על „המחנה האחת“ הידועה. הוא היה בטוח שינצח במלחמתו על יתר נשיו על פי הבטחת ה', אך הספק כירסם בלבו בנוגע ללאה.

הצגתם בפני עשו

לכשנשים לב בהצגת נשיו וילדיו בפני עשו אחיו, נרגיש שוב בדאגה המיוחדת ללאה:

„ותגשנה השפחות הנה וילדיהן ותשתחווין. ותגש גם לאה וילדיה וישתחוו, ואחר ניגש יוסף ורחל וישתחוו“ (שם ל"ג, ו-ז).

בעלי אגדות ומפרשי המקרא התעכבו בעיקר על צורת הצגת יוסף ורחל ואמרו מה שאמרו. כמדומני, שיש להתעכב כאן בעיקר על הצגתם של לאה וילדיה דוקא. היא הועמדה באמצע כדי שלא להבליטה. כפי הנראה, דן יעקב בהצעה להסתירה ולא להציגה כלל בפני עשו, אלא שלבסוף החליט להציגה. מכאן ההדגשה „ותגש גם לאה“, כי לפי התכנית שמלכתחילה לא היה ברור שהיא אכן תיגש.

מענין שאצלה לא נאמר כמו אצל השפחות „ותשתחווין“, אלא „וישתחוו“, ילדיה בלבד השתחוו, היא סירבה להשתחוות לפני עשו, שכה הדאיג אותה בצעירותה. כסולידריות עם אחותה, גם רחל לא השתחוותה דוגמת השפחות אלא לצאת ידי חובה בלבד¹⁵.

התורה הדגישה מציאות זו בתיאוריה עם בואו של עשו: „וישא את עיניו וירא את הנשים...“ (שם ה). חכמי אגדה שמו לב להדגשה התורה, כי ראשית כל ראה את הנשים. הם ראו בכך מצב גפשי של רשעים שהתענינותם הראשונה היא בנשים¹⁵.

15. לפי המלבי"ם בני השפחות לא השתחוו, כי כתוב רק „ותשתחווין“. יוצא מכך כי בהתחלה השתחוו רק השפחות ולא הילדים (יש טוענים שהיו עדיין קטנים מדי). לאחר מכן השתחוו הילדים ללא אמם — לאה ולבסוף השתחוו האם (רחל) ובנה. מן ההכרח לומר שגם רחל השתחוותה, כי נאמר „וישתחוו“ בלשון רבים ולא יתכן לייחס זאת ליוסף בלבד.

*15. „וישא עיניו וירא את הנשים“ הוא רשע דעשו יחייב עינוי לעיינא על נשין...“ (זוהר, ג, ר"ב-ר"ג). „(ארורים) הרשעים שאפילו בעת צרה יצרם מושל עליהם“ („מדרש הביאור“ מצוטט בתורה שלימה על הפסוק. לא מובן באיזו צרה היה נתון עשו?). עשו ראה את הנשים ואת הילדים ושאל עליהם, אך יעקב התעלם מכוונתו של עשו והשיבו: „הילדים אשר חנן אלוקים את עבדך“ מבלי להזכיר את הנשים. הוא לא רצה לפתח שיחה בנושא זה.

אולם אפשר גם להבין, שהוא הסתכל בכוונה לעבר הנשים, כדי לראות את לאה שהיתה מיועדת לו.

איצ'ר החלמה

כאמור, בעלי אגדות ומפרשים ציינו בעיקר את הקדמת יוסף לרחל, ונימוקם עמם, שיוסף ביקש להסתיר את אמו יפת התואר, לבל יתן עשו עיניו בה (בראשית רבה, ע"ח, יג; רש"י ל"ג, ז). מן התימה, משום מה לא חשש יעקב לזה? ויתירה מזו ייפלא, כי חששו נתון היה דוקא לדינה והחליט להחביאה בתיבה לבל ייתקל בה עשיו (בראשית רבה, ע"ט, ט; רש"י ל"ב, כג). מדוע חשש לדינה דוקא ולא לרחל, שצויין בה בפירוש, כי היתה יפת תואר ויפת מראה? לדברינו יתבהרו יפה הדברים, שכן יעקב חשש שמא ימצא כאן עשו מקום לגבות את חובו בדרשו את דינה הבת כתחליף ללאה האם ש"נלקחה" ממנו.

ב

הקבורה במערת המכפלה

בתורה מסופר באריכות על הוצאת גופת יעקב אבינו ממצרים והבאתה לארץ כנען, היא ארץ ישראל. באשר למקום הקבורה אומרת התורה בקיצור, "ויקברו אותו במערת שדה-המכפלה, אשר קנה אברהם לאחוזת קבר מאת עפרון התחי על פני ממרא" (בראשית נ, יג). אולם באגדות חז"ל נשתמרו סיפורים מסמרי שער על התנגדותו של עשו לקבורה זו. לאור דברינו תובן גם אגדה תמוזה זו.

„כיון שהגיעו למערת המכפלה, אתא עשו וקא מעכב. אמר להו: ממרא קרית הארבע הוא חברון [ואמר ר' יצחק: קרית ארבע — ארבע זוגות היו: אדם וחוה, אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב ולאה], איהו קברה ללאה בדידיה והאי דפיש — דידי הוא. אמרו ליה: זבניתא מינד. אמר להו: נהי דזביני בכירותא, פשיטותא מי זביני? אמר ליה: אין [דכתיב 'בקברי אשר כריתי לי בארץ כנען' ואמר ר' יוחנן משום ר"ש בן יהוצדק אין כירה אלא לשון מכירה, שכן בכרכי הים קורין למכירה כירה]. אמר להו: הכו לי אגרת! אמרו ליה: איגרתא בארעא דמצרים היא.”

תרגום: כיון שהגיעו למערת המכפלה, בא עשו ועכב בעד הקבורה. אמר להם: ממרא קרית ארבע היא חברון... הוא (יעקב) קבר את לאה בחלקו וזה (החלק) שנתר — שלי הוא. אמרו לו: קנה אותו ממך. אמר להם: אמנם מכרתי לו את בכורתי אבל לא את 'פשיטותא'. אמרו לו: כן... אמר להם: תנו לי אגרת (הביאו שטר מכר). אמרו לו: האגרת בארץ מצרים היא.

כאן מניח בעל האגדה את הסיפור בדבר דו-שיח שבין עשו ובני יעקב וממשיך לתת

ייתכן, שהרצון העז שגילה יעקב שעשו יקבל ממנו את המנחה, שאפילו בימינו היא נחשבת לרכוש גדול, נבע מכך, שרצה לשלם לו מעין „מוהר” — למרות שלא הגיע לו — תמורת לאה. יש למצוא רמז לכך בדברי יעקב, „קח נא את ברכתי אשר הובאת לך”. רש"י מפרש: „מנחתי”, ברם, רבים שואלים מדוע קרא לה „ברכתי” ולא „מנחתי” כבכל הפרשה? בביטוי זה בשינוי אותיות אפשר לקרוא „בכורתי”.

תיאור המאורעות. השבטים נועצו כיצד להביא במהירות ממצרים את שטר המכר. נשאלה השאלה, מי יהיה השליח? על כך באה ההצעה:

„ניזיל נפתלי דקליל כאילתא [דכתיב 'נפתלי אילה שלוחה, הנותן אמרי שפר' אל תקרא 'אמרי שפר' אלא 'אמרי ספרי']. חושים בן דן תמן הוה ויקירן ליה אודניה. אמר להו: מאי האי? אמרי ליה: קא מעכב האי עד דייתי נפתלי מארעא דמצרים. אמר להו: ועד דאתי נפתלי מארעא דמצרים יהא אבי אבא מוטל בבזיון? שקל קולפא מחייה ארישיה, נתרו עיניו נפלן אכרעא דיעקב... [באותה שעה נתקיימה נבואתה של רבקה, דכתיב 'למה אשכל גם שניכם ביום אחד'. ואע"ג דמיתתן ביום אחד לא הואי — קבורתם מיהא ביום אחד הואי]"¹⁶. תרגום: ילך נפתלי שהוא קל רגלים כאילה... חושים בן דן היה שם וכבר אזנים (כמעט חירש) היה. אמר להם: מה זאת: אמרו לו: הלה מעכב עד שיבוא נפתלי מארץ מצרים. אמר להם: ועד שיבוא נפתלי מארץ מצרים יהא אבי אבא מוטל בבזיון? נטל מוט והכהו (לעשו) על ראשו. נשרו עיניו ונפלו על ברכי יעקב...
צויר התכמה

אין ספק, שבאגדה זו שקועה מסורת עתיקה שנמסרה מאב לבן בדבר התנגדותו של עשו לקבורת יעקב ועל דבר הויכוח שבין עשו לבני יעקב זה. אולם כאן נשאלת שאלה: מכירת הבכורה שנעשתה בגיל צעיר ולפני שנים רבות לא ניסה עשו להכחיש, אך את מכירת הקבר, למרות שנכתבה בהווה (כך משתמע מהסיפור) כן ניסה להכחיש? לא מובן גם מדוע הוא הזכיר, כי לאה נקברה בחלקו של יעקב. אם הוא חשב שלאה נקברה במקום יעקב, כלומר, היה בתחילה שם מקום לשניהם ליעקב ועשיו, לשם מה הוא מזכיר את 'קרית ארבע', שמערתה מיועדת לזוגות בלבד? גם לא מובן איזה תפקיד מלאה כאן חרשותו של חושים. רבים ממפרשי האגדה שואלים שאלה זו: אילו היה שומע האם היה מגיב אחרת? אם כן — מדוע? גם לא מובן מדוע לא הגיבו השבטים בני יעקב על עלבון אביהם, ורק הנכד עשה זאת במקומם? שמעון ולוי, המי המזג התאפקו ושתקו ואילו חושים ה„חרש“ הציל את המצב?

אולם אם נשתור את המאורעות, כפי שמתקבל ביותר על הדעת, תוך שילוב האגדות יתבהרו התמיהות. אין ספק, שכאשר הופיע עשו, הדוד הזקן חמוץ הפנים, וביקש למנוע את קבורת יעקב או לנהל משא ומתן על כך, שהוא הופנה ליוסף, בעל העמדה הבכירה והכבירה עקב היותו משנה למלך מצרים. מאגדות אלו גם ברור, כי יעקב

16. סוטה י"ג, א. המוסגרים המרובעים הם שילוב דרשני במסגרת הסיפור ולא חלק אינטגרלי ממנו. סימנתי את הקטעים האלה במרובעים, כדי להבדיל בין הסיפור על דו־השיח לבין התוספות שהוכנסו באגדה זו לשם הסברת הענין, כמקובל בסגנון התלמודי. כאן הדבר בולט עד כדי כך, שרש"י ראה לנכון להעיר על כך „ואמר ר' יצחק" — „לאו מילתיה דעשו הוא, אלא תלמודא קאמר לה למימר טעמא...“ (ראה שם).

אבינו קנה מעשיו קבר במערת המכפלה, בנוסף לרכישת „הבכורה“¹⁷. לפי האגדה, מסר יעקב לעשיו את כל רכושו, שהפכו למזומנים תמורת הקבר, בעת שפגשו בשובו עם משפחתו מבית לבן לבית יצחק אביו¹⁸. לכאורה, לא מובן מדוע בגיל קרוב ל-100 ובהיותו עשיר כקורח¹⁹ הסכים עשו למכור את מערת המכפלה, גם כשהתמורה היתה גדולה. אך לכשנדייק בסגנון הכתובים יתברר, כי עשו מכר קבר אחד בלבד והוא חי באשליה, שהקבר השני ישאר פנוי בשבילו. יעקב לא ביקש לקנות יותר מאשר קבר אחד, מאחר וללא הגיע קבר אחד בזכותה היא. כי אילו נהג עשו כשורה ולא היה נופלת בחלקו, הרי לא היתה כל סיבה, שהוא ואשתו לא יזכו להיקבר במערת המכפלה. מצד הבחירה החופשית עשוי היה להגיע לדרגתו של יעקב ואף לעלות עליה, ומלכתחילה אכן עשויים היו להיקבר שם. ברם, במציאות נהג עשו כפי שנהג וכתוצאה מכך נפלה לאה בחלקו של יעקב. אולם מאחר והיא לא חטאה, מקומה במערה היה שמור ממילא. יעקב השתוקק להיקבר שם, והוא שיכנע את עשו למכור לו קבר אחד.

17. ענין רכישת זכות הקבורה במערת המכפלה מקבל אישור עקיף ממצבו החמרי של יעקב אבינו. הוא יצא מבית לבן בעושר רב (ראה בראשית ל, מג), אך על ביאתו ארצה שומעים אנו כי בשל שני פכים, כמעט מחוסרי ערך, נאלץ לחצות פעמיים את הירדן (ראה חולין צ"א, א ועוד). גשאלת השאלה לאן נעלם פתאום רכושו הרב? התשובה לכך מצויה בסיפור המובא בהרבה מקורות בדבר מסירת רכושו לעשו, תמורת הקבר בקרית ארבע. על עשו תואמת האימרה: „רשעים אומרים הרבה ואפילו מעט אינם עושים“ (בבא מציעא פ"ז, א; במדבר רבה כ, טו ועוד ועוד). תחילה אמר: יש לי רב וסירב לקבל את המנחה, אך למעשה לא זו בלבד שקבל את השי העצום (שם ל"ג, יא), אלא אף את כל רכושו לקח תמורת הקבר והשאירו בחוסר כל. בבואו לשכס רכש יעקב במאה קשיטה חלקת אדמה בה גטה את אהלו, שם „ויצב מזבח“ (שם ל"ג, כ) ולא בנאו באבנים (ראה מדרש לקח טוב). לפי המקורות מכר יעקב את כל רכושו כדי לתת לעשו מזומנים. „ומכר כל מה שהביא בידו מחוץ לארץ, ועשאו כריות של זהב. אמר לעשו: יש לך חלק עמי במערת המכפלה ומה אתה מבקש, ליקח כריות אלו של זהב, או לחלוק עמי? התחיל עשו ואמר: מה אני מבקש מן המערה הזו? זהב אני מבקש...“ (תנחומא ישן וישלח י"א; ראה גם תנחומא ויחי, י; שמות רבה ל"א, טז). בפרקי דרבי אליעזר (פרק ל"ח) משולב כאן גם ענין מכירת ארץ ישראל כולה. לדעתו הלך עשו להתיעץ עם ישמעאל (הרד"ל מעיר: בני ישמעאל, כי ישמעאל כבר לא חיה אז). גם בזוהר משולבת כאן גם מכירת ארץ ישראל בפרשה זו (ח"א, קע"ז, א; עם פירוש הסולם, כ"ו, ע"ג, אות רל"ד). אמנם יש הרואים במכירת הבכורה ענין של מכירת מערת המכפלה (ראה „אבני שהם“ לר' משה ליב שחור, מהדורה שניה עמ' ס). אולם לפי כל המקורות נערכה מכירת מערת המכפלה (או גם כל ארץ ישראל) שנים רבות לאחר מכירת הבכורה, לאחר שיעקב כבר עזב את ביתו של לבן.

18. ראה הערה הקודמת.

19. ראה בראשית ל"ג, ט; שם ל"ו, ו.

מותה של לאה לא עשה רושם גדול ולא שמעו על כך. משנודעה לעשו פטירת יעקב אחיו, הוא בא ללוויה ואז התברר לו, שיעקב עתיד להיקבר במקום האחרון הפנוי במערה. על כך יצא קצפו. הוא ידע וגם טען, כי „קרית ארבע“ מיוחדת לארבה זוגות בלבד ותו לא. יותר מ־8 קברים לא יכרו שם. הוא הודה כי מכר ליעקב קבר אחד. במעמד זה הוא אף הודה כי בזמנו מכר ליעקב את „בכורתו“ לאה, אבל רק אותה ולא את זכויותיה במערה.

על כך נסב הויכוח בינו לבין בני יעקב. הם טענו שיש בידם שטר מכר, בציון המקום המדוייק של הקבר, בו הם עומדים כעת לקבור את אביהם. על כך הגיב עשו, שלא כן הדבר, כי בקבר שהוא מכר ליעקב, נקברה לאה אשתו. הם בקשו להוכיח את טענתם בשטר המכר שבידיהם.

ברם, ברור הדבר, שבני יעקב (ואולי אף עשו) לא היו מסכימים, שיעקב יתבוה ולא ייקבר עד שנפתלי ירוץ למצרים ויחזור משם. לכן יש להניח, שעשו הציע לפנות את קבר לאה, לקבור שם את יעקב ואחר כך לברר את הענינים. בני לאה, שחמי מוג היו, חששו בנוכחות יוסף להגיב על נסיון לפגוע בקבר אמם, והתאפקו בכל כוחם. יוסף לעומת זאת, נהג בדיפלומטיה. הוא הציע לעשו לקבור את יעקב ואם עשו בעיקר להרויח זמן, בהסבירו לעשו, כי עדיין הוא — עשו — חי ואין ענין קבורתו יוכיח שקבר אחד אכן שייך לו, ניתן יהיה אחר כך לפנות משם את לאה. הוא ביקש אקטואלי כרגע.

חושים, בהיותו כמעט חרש, לא הבין את המתרחש ואי־אפשר היה להסביר לו את כוונותיו של יוסף, כדי שהדברים לא יגיעו לאזני עשו. כשגאמר לו כי ה„דוד“ הזקן והזועם מונע מלקבור את יעקב, הוא נפגע עד עומק נשמתו, מחמת החשש שסבו הגדול, האהוב והנערץ עליו עלול ח"ו להתבזות בשל הטרדתו של זקן זה. הוא הגיב אימפולסיבית ופתר את הבעיה²⁰. בני יעקב לא הגיבו, כי הם ידעו היטב שלא מדובר בכיוויו של יעקב, אלא הויכוח נסב סביב קברה של לאה.

20. הערה מעניינת מוסרים בשם הגר"א, היכן מרומזת בתורה הריגת עשו במערת המכפלה. בבראשית כ"ג, ד—טו נזכרת שש פעמים קבורת המת: „ואקברה מתי מלפני“; „קבור את מתך“; „מקבור מתך“; „לקבור את מתי“; „קבור מתך“; „ואקברה את מתי“. בנוסף לכן מוזכרת שם המיתה לפני הקבורה: „ואת מתך קבור“. בכך הוא ראה רמז על שלושה זוגות שנקברו במערה לאחר שמתו מחוץ למערה, בפעם השביעית מזכירה התורה את המת שיקבר, דהיינו עשו, שמת (נהרג) בתוך המערה ואחר־כך נקבר שם (ראה „תולדות הגר"א“ להרב מימון, עמ. צ"ג).

רמו די שקוף לרעיון שהעלינו נמצא בבקשת יעקב מבניו שיקברוהו במערת המכפלה. בין היתר אמר:

„שמה קברו את אברהם ואת שרה אשתו, שמה קברו את יצחק ואת רבקה אשתו ושמה קברתי את לאה“ (בראשית מ"ט, לב).

אצל שרה ורבקה הוא מדגיש את העובדה שהיו נשותיהם של אברהם ויצחק. לא כן ביחס ללאה. הוא לא אמר: „ושמה קברתי את לאה אשתי“. רחל לא היתה כבר בחיים. לא היה כבר מקום לקנאה וכדומה. הוא השמיט (או התורה השמיטה) כאן בכוונה את המונח „אשתי“, כי לא בשל היותה אשתו נקברה שם. היא נקברה שם בקברה שיועד לה מלכתחילה ולא בשל היותה אשת יעקב.

כך יובן גם, מדוע לא קבר יעקב את רחל במערת המכפלה. מסיפורי התורה אנו למדים, כי יעקב העדיף את רחל על פני לאה, מדוע, איפוא, לא טרח לקברה במקום שהוא עצמו השתוקק להיקבר.

הדגשה נוספת נמצא בפרשה זו, שיש בה כדי לאמת את ההנחות שהעלינו. כאשר יוסף סיפר לפרעה על רצון יעקב להיקבר בכנען, הוא תיאר בפניו כיצד אביו השביעו על כך:

„הנה אנוכי מה בקברי אשר כריתי לי...“ (שם נ, ה).

תז"ל כבר עמדו על מובנו של המונח „כריתי“ והגיעו למסקנה, ש„אין כירה אלא לשון מכירה...“²¹. אולם אם כן הדבר, צריך היה לומר „בקבר אשר כריתי“, כלומר קניתי. ההדגשה „בקברי“ באה להבהיר, כי לא מדובר בקברים, קבר משפחתי או סתם קבר, אלא „בקברי“ אשר קניתי „לי“ לעצמי. קבר זה בלבד הוא רכש מידי עשו אחיו. השני נועד מלכתחילה ללאה.

21. סוטה י"ג, א; חולין צ"ב, א. ראה גם ראש השנה כ"ו, א. גם אונקלוס מפרש: „בקברי דאתקנית לי“. גם בתרגום הסורי נאמר: „רזבנת לי“ (ראה גם רש"י, רד"ק, אע"פ, ורמב"ן על אתר).

השמיטה מעמ' 129 הערה *7

ר' יוסף שאול נתנוהן העיר אף הוא: „ענין מתמיה וכמו זר נחשב, שיעקב איש תם יקנה בכורה בדבר ניקל כזה ואף אם עשו לא היה מבחין, אבל חלילה לאיש-תם שיקנה דבר חשוב מאיש אשר אינו מרגיש יקרתו ולא יגיד לו יקרת הדבר ועיין בעקדה שהעיר בזה...“ („דברי שאול“ על התורה דף כ"ב).